

**УГОДИ І. МАЗЕПИ
З С. ЛЕЩИНСЬКИМ ТА КАРЛОМ XII:
ДО ПИТАННЯ ТВОРЕННЯ
ІСТОРИЧНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ**

Дослідження причин, головної мети виступу мазепинців у реаліях 1708 р. є актуальним і нині, оскільки в науковій літературі й досі зустрічається чимало дискусійних положень щодо тодішніх союзницьких перемовин, укладених угод. З одного боку, маємо сучасну авторитетну російську інтерпретацію союзу мазепинців та шведів: «Про незалежну Україну і «договір рівних» між Карлом XII, Станіславом I і Мазепою не могло бути і мови» (В. Артамонов)¹. З другого боку, є точка зору українського історика Н. Яковенко: «На початку 1708 р. тристороння угода, про яку писав король Станіслав Лещинський, була погоджена. Її точний зміст залишається неясним до сьогодні, бо оригінал не зберігся, а переговори було оточено найсуворішою секретністю»².

Зауважимо, що цієї важливої проблеми торкалися всі історики, які так чи інакше описували хід Північної війни, розвиток повстання мазепинців (М. Устрялов³, С. Соловйов⁴, Є. Тарле⁵, М. Грушевський⁶, Д. Дорошенко⁷, Б. Крупницький⁸, О. Субтельний⁹ та ін.). Незважаючи на великий масив авторитетних суджень, аргументів, у вітчизняній історіографії поки що немає одностайності у трактуванні положень шведсько-українського союзу. Тому головною метою нашої студії якраз і є визначення його складових, оприлюднення достовірних джерел, які дають можливість зрозуміти стратегічні напрями діяльності І. Мазепи та його довірників.

На руїнах Батурина, знищеного і спаленого російськими вояками 2 листопада 1708 р., було начебто знайдено договір І. Мазепи з польським королем. Він не може не викликати подиву:

«I. Мазепа обіцяє з точністю виконати всі вищезгадані зобов'язання, тобто віддати королю шведському область Сіверську з усіма фортецями та іншим.

II. Обіцяє бути готовим до виступу з усім військом малоросійських козаків за першим покликом короля, в те місце, куди його величності благопотрібно буде призначити.

III. Обіцяє докласти можливих старань, щоб залучити в той же союз козаків бігородських та донських, також і Аюку-хана калмицького.

IV. Передати полякам всю Україну й область Сіверську, також провінції Київську, Чернігівську і Смоленську, які всі совокупно повинні повернутися у володіння Польщі. У заміну цього король польський обіцяє підняти Мазепу в

княжу гідність і віддати йому у володіння воєводство Вітебське та Полоцьке на тих самих умовах, на яких герцог курляндський володіє своїм герцогством»¹⁰.

На віру сприйняв цю угоду М. Костомаров. А відомий радянський дослідник подій 1708 р. В. Шутой, посилаючись на цей важливий документ, зазначив, що у ньому «передбачені інтереси Швеції, Польщі та особисто Мазепи, але аж ніяк не малися на увазі ані «самостійність», ані «незалежність» України й українського народу»¹¹. Треба віддати належне Петру I та його оточенню: вони так плідно потрудилися у фальсифікації документів, поширенні пліток, неймовірних нісенітниць про Мазепу, що й видатні історики-мазепознавці О. Оглоблин, Т. Мацьків¹², М. Андрусяк¹³ не засумнівалися в достовірності згаданої угоди. Вони навіть виправдовують її як тактичний маневр гетьмана. Так, у відомій праці «Гетьман Іван Мазепа та його доба» О. Оглоблин, коментуючи положення про дарування Вітебського і Полоцького воєводств Мазепі у разі перемоги Польщі та Швеції, зазначав: «Така умова була цілком у дусі того часу, та й сам Мазепа був зовсім не байдужий до всяких життєвих благ і зовнішніх гонорів (...) Дуже цікаво, що ці володіння намічались на білоруському терені, ще й пограничному з Росією (може, й поєднання українсько-білоруських земель – стара українська державна традиція княжої доби й часів Хмельниччини – мав на увазі Гетьман, складаючи цю угоду)»¹⁴.

Водночас у так званому договорі І. Мазепи та С. Лещинського є деталь, яка суперечить історичному контексту. Так, у пункті IV угоди зазначалося, що «король польський обіцяє підняти Мазепу в княжу гідність». Насправді гетьман став князем 1 вересня 1707 р¹⁵. І. Мазепа просив напередодні цісаря Йосифа I надати йому «Високе достоїнство князя Священної Римської Імперії і по сьому дозволити виготовити відповідний Імператорський диплом»¹⁶. Повідомлення про князівську регалію надійшло до Батурина, мабуть, на початку або в середині 1708 р. Через це у доносі В. Кочубея записано: «Року 1706 говорил гетман мне, Василью, в Минску, на едине малого часу, когда люде иннии не были, же обещала и упевнила его княгиня Долская, мати Вышневецких, учинити его князем Черніговским и Войску Запорожскому справити вольности желаемыи у короля Станислава»¹⁷. Тобто генеральний суддя ще не знав про те, що гетьман став князем. Це ж положення його доносу стало фігурувати після переходу І. Мазепи на бік Карла XII як факт укладеної угоди у російських маніфестах, зверненнях до українського народу.

Не секрет, що О. Оглоблину та іншим ученим завадило критично оцінити згаданий договір те, що він був докладно переказаний у надрукованому щоденнику учасника походу 1708 р. Г. Адлерфельда, який загинув під Полтавою. Нейтральний і незацікавлений у фальсифікації мемуарист із шведського боку – солідний аргумент для усієї антимазепинської історіографії.

«Свідчення його не підлягає сумніву, – підкреслював у своїй статті В. Дядиченко, – він був придворним істориком Карла XII, мав доступ до ма-

теріалів державної канцелярії і був обізнаний з усіма справами»¹⁸.

Дослідники, на жаль, не звернули увагу на таку деталь: у реляції* «анонімного майора»¹⁹, вміщеній публікатором як додаток до щоденника Адлерфельда, після переказу змісту договору Мазепи з Карлом XII і С. Лещинським додано й застереження: «Ніхто не знав про згадані договори, крім обох королів, Мазепи, графа Піппера, одного польського сенатора та вигнаного з батьківщини болгарського архієпископа»²⁰. Звідкіля ж дізнався про них «анонімний майор», якщо це було такою таємницею?

Джерело його інформації не вважалося секретним для всієї Гетьманщини 1708 р.

У монографії «Мазепа» М. Костомаров сам на нього посилається, зазначаючи, що царські маніфести та універсали І. Скоропадського, протистоячи зверненням Карла XII до українців, «краще подіяли на дух народу, особливо упевнивши народ, що в справах, знайдених у Мазепи в палаці після взяття Батурина, знайшовся договір колишнього гетьмана з Станіславом, за яким гетьман віддавав Україну Польщі»²¹. Саме з цих джерел шведські учасники походу, які потрапили у полон, дізналися про те, чому Мазепа перейшов на бік Карла XII.

Фактична ж версія про знайдений нібито у Батурині договір спростовується депешами, маніфестами Петра I та його оточення, написаними ще до 2 листопада 1708 р. – чорної дати України.

Так, О. Меншиков, побувавши біля гетьманської столиці, дізнавшись про перехід І. Мазепи за Десну, 26 жовтня першим інформував царя про справжні наміри і мотивації вчинку гетьмана: «...Понеже когда он сие учинил, то не для одной своей особы, но и всей ради Украины»²². Однак, щоб народ не пішов за своїм керманічем, найближчий довірений радив Петру I «при таком злом случае надлежит весьма здешний простой народ утвердить всякими обнадеживаниями чрез публичные универсалы, выписав все ево, гетманские, к сему народу озлобления и тягости, и чтоб на ево ни на какие прелести не склоня-

* Б. Крупницький так пише про її авторство: «Шведський історик Галлендорф висловив був 1902 р. здогад, що її автором міг бути фельдмаршал Реншильд, але змінив його 1915 р., коли видав анонімну реляцію в її дійснім вигляді, не прикрашенім першим її редактором. В цьому виданні дивиться Галлендорф на автора реляції як на звичайного шведського старшину, репрезентанта пересічних старшинських кіл у ранзі майора. З цим, безперечно, можна погодитися, бо помилки автора реляції в деталях та їх комбінаціях настільки значні, що їх ніяк не можна приписати старшині на відповідальнім становищі... Відкіля цей скромний майор шведської армії міг знати такі важливі подробиці, яких майже нема в інших шведських джерелах? (...) Очевидно, автор чув не про одну подробицю з часів походу, якого він сам був учасником; він же знаходився довгими літами в московськім полоні... Отак з чуток, розмов... міг скластися у нього образ подій, в якому надзвичайно тяжко розібратися, де правда, де брехня, особливо коли візьмемо до уваги, що автор написав свою реляцію після повороту до Швеції, не раніше смерті Скоропадського і скоріше всього після 1727 р.» (Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т.1. – С.98–99).

лись»²³. Це відразу і було зроблено. Вже 28 жовтня в «Указі до всіх жителів Малої Росії» Петро I заявив: «Известно нам, великому государю, учинилось, что гетман Мазепа, забыв страх Божий и свое крестное к нам, великому государю, целование, изменил и переехал к неприятелю нашему, королю шведскому, по договору с ним и Лещинским, от шведа выбранным на королевство Полское, дабы со общаго согласия с ними Малороссийскую землю поработить попрежнему под владение полское и церкви Божии и святых монастыри отдать во унию»²⁴. Ось так на другий день після отриманої депеші про виступ Мазепи (вона надійшла царю 27 жовтня) московський самодержець швидко дізнався про секретні документи, підписані Карлом XII, Лещинським і Мазепою.

1 листопада в указі всьому Війську Запорозькому він знову повторював свій брехливий вимисел-наклеп: гетьман, «переехав к королю шведскому в таком намерении проклятом, дабы Малороссийский край отдать в порабощение еретикам шведам и под иго поляков, о чем, как мы, великий государь, известились, учинен у него с королем шведским и от него выбранным на королевство Полское Лещинским договор»²⁵.

Отже, вигдавши договір, для більшої певності цар і Меншиков вирішили ще й знайти у Батурині йому підтвердження, що й успішно було зроблено. Хоча насправді нічого подібного там на той час не існувало. Лише вигадана угода могла містити такі, по суті, абсурдно-кабальні умови, за якими гетьман отримував значно менші права, вигоди для себе, аніж мав.

Карл XII у листопадовому, грудневому (1708 р.) маніфестах до українського народу спростував цю петрівську нісенітницю стосовно договору про передачу України Польщі²⁶.

Натомість у наступному маніфесті Петра I від 21 січня 1709 р. повторився пропагандистський звинувачувальний наклеп: «А и сверх сего нам от верных особ известно, что оный (Мазепа. – Авт.), желая себя под Польскую область поддать, получил уже от Лещинского за то себе *гонор воеводства в Польше и титул княжения Северскаго*»²⁷.

З листа-сповіді П. Орлика до свого вчителя, місцеблюстителя патріаршого престолу С. Яворського дізнаємося, що справді С. Лещинський у вересні 1707 р. агітував Мазепу, «чтоб намеренное дело начинал, пока войска шведские зближаются к границам украинским»²⁸ і в 12 пунктах свого трактату обіцяв народу всілякі блага та вольності. Однак гетьман-реаліст дав йому заперечну відповідь, «что указу его не может исполнить и жадного дела не смеет начинать»²⁹ з шести причин. Одна з них – «Речь Посполитая есть еще раздвоенная и с собою несогласная»³⁰. Він доброзичливо радив йому перш, ніж таке пропонувати, об'єднати Польщу. Генеральному писарю гетьман пояснив причину таємних переговорів з ворожою стороною наближенням загрози війни і відмовою царя дати перед початком бойових дій для захисту України 10 тисяч військ: «И тое меня принудило посылать того ксендза тринитара, капеляна княгини

Долской...* до Саксонії, щоб там, видя якую колвек мою к себе інклінацію, по неприятельску с нами не поступали, и огнем и мечем бедной України не зносили»³¹. У разі перемоги шведів Гетьманщина без будь-яких прав відійшла б до Польщі. І це непокоїло гетьмана. Наближення розв'язки у Північній війні штовхало його на пошук альтернативи.

Улітку 1708 р. війська короля С. Лещинського зазнали тяжких поразок. Його армія була знесилена і затиснута на півночі Польщі. Зносили ж з ним «через княгиню Дольську»³², як показує аналіз фактів, Мазепа підтримував не для того, щоб, як зазначає Т. Мацьків, на більш вигідних умовах для України «прийняти польський протекторат»³³. І, звичайно, ні в якому разі не для отримання примарних воєводств. Через короля Польщі він хотів вийти на сильного союзника. «Мазепа підтримував зв'язки з Лещинським, не жалувал йому компліментів, але не виявляв бажання вступати в союз з Польщею, що була безсила і розбита, – за посередництвом Лещинського він мав намір зв'язатися з самим Карлом»³⁴, – так аналізує-підсумовує згадані взаємовідносини історик І. Холмський.

Саме в сильному шведському війську, правителі Швеції гетьман вбачав гарантію забезпечення миру в Україні у разі поразки Росії і реалізацію потаємної своєї мрії – звільнення українського народу від московського ярма та утворення вільної, незалежної держави.

«Пред Всеви́дущим Богом протестуюся и на том присягаю, что я не для приватной моей ползы, не для вышших гоноров, не для болшаго обогащения, а ни для инных яковых нибудь прихотей, – так викладає гетьман свої наміри П. Орлику 1707 року, – но для Вас всіх, под властью и реиментом моим зостаючих, для жон и дітей ваших, для общаго добра матки моей отчизны бідной України, всего войска Запорожскаго и народу Малороссійскаго, и для подвышшения и расширения прав и вольностей войсковых»³⁵.

У вересні 1707 р. Мазепа зустрівся у Печерському монастирі з ректором Вінницького колегіуму Зеленським**, який перед українським генераліте-

* Княгиня Анна Дольська (1661–1711) познайомилася з Мазепою під час хрещення онуки. Гетьмана, який перебував з військом у Дубні, запросив у листопаді 1705 р. до себе на хрестини в Білу Криницю її син від першого чоловіка, краківський воєвода Януш Вишневецький. Вдова великого маршала литовського Яна-Карла Дольського (+1695), який був приятелем короля Яна Собеського, очевидно, добре знала про справу Соломона, таємні зносини гетьмана з поляками у 1689–1692 роках, а тому вирішила йому допомогти порвати з Москвою, налагодити зв'язки з Карлом XII.

** Зеленські мали якісь родинні зв'язки з Мазепами. Дмитро Зеленський, зокрема, був Лубенським полковником (1701–1709). У листі з Москви (1709 рік), очевидно, йдеться про відвідувача Мазепи: «Ми були присутні під час хвороби і смерті преосвященного Костянтина Зеленського, архієпископа Львівського. Він, як московський полонений, отримав дозвіл жити у нашому домі, у якому і помер 6/17 лютого, і за розпорядженням посольського приказу був урочисто похований у склепі нашого храму» (Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII века. – Спб., 1904. – С.190).

том казав, що не треба боятися шведів, які готуються йти не в Україну, а на Москву³⁶.

Шведський офіційний біограф Карла XII Г. Нордберг у своїх нотатках за жовтень 1707 р. повідомляв про посланця від гетьмана до короля С. Лещинського із союзницькими намірами, «якщо він дістане підтримку й поміч від шведського короля. Шість чи сім тисяч москвинів, які знаходяться в околиці його постою, він легко зліквідує і тим способом покладе поміст для шведів»³⁷. Тобто ми бачимо, що «намеренное дело» гетьман готовий розпочати, але за вказівкою не польського короля, а Карла XII. Оскільки Зеленський у січні 1708 р. прибув до Батурина з відповіддю від Лещинського, то стає зрозумілим, про що він розмовляв з І. Мазепою у вересні і чим завдання виконував. Посланця бачив у Варшаві турецький посол, якому С. Лещинський радісно похвалився, що гетьман допомагатиме йому, коли Порта пришле на поміч полякам орду³⁸. Однак польський король, вербуючи союзників і налаштовуючи Карла XII у своїх інтересах якнайшвидше йти в похід на Москву, дещо перебільшував свою місію за допомогою шведів відновити велику Річ Посполиту.

10 жовтня 1707 р. при зачинених дверях у Києві І. Мазепа* з полковниками, як передає у своєму доносі В. Кочубей свідчення полтавського писаря, читали «Пакта Комиссии Гадяцкое»³⁹, тобто вивчали договір про федеративний союз із Польщею 1658 р.

Насувалася війна, і, зрозуміло, українські керманічі вивчали всілякі варіанти подальшого розвитку подій. Та вони не поспішали визначитися. Сам І. Мазепа говорив П. Орлику, що вирішальний крок не зробить доти, «пока не увижу, с какою потенцією Станислав к границам украинским придет и jakie будут войск шведских в государстве московском прогресса»⁴⁰.

Зеленський, що привіз на другий день після Різдва** 1707 року в Батурин універсал Станіслава Лещинського, «в яком он мужество и храбрость и отвага Войска Запорожского похвалял, расширением и примножением прав и вольностей обнадеживал и отческим сердцем под свою протекцию целый народ пригорнуть обещал»⁴¹, поїхав у Вінницю без письмової відповіді, певно, з усною відмовою щодо умов «протекції». Бо С. Лещинський намагався ще раз переконати Мазепу перейти на бік шведського короля і повернутися під владу Речі Посполитої через посланця Тарла, який 9 червня 1708 р. надіслав йому

* П. Орлик у своїй сповіді С. Яворському писав, що Гадяцький договір взяв у Печерській бібліотеці миргородський полковник Д. Апостол. На його переконання, Мазепа тоді ще не міг допустити подібне зібрання старшин з остраху викриття їхньої змови. Разом з тим П. Орлик не враховував того моменту, що І. Ломиковському, Д. Апостолу та іншим наблизеним старшинам І. Мазепа більше довіряв, ніж йому. Реєнта, майбутнього генерального писаря (з 1708 р.), який випадково дізнався про таємні зносини з польським королем через посередництво княгині Дольської, партія опозиціонерів ще тримала на відстані.

** Грудень 1707 р.

свого листа. Однак гетьман 23 липня дав автору пропозиції відповідь, у якій вдруге скептично оцінив запропоноване, бо, мовляв, польський король сам почувується як невільник при шведському дворі⁴².

Шведська армія восени 1708 р. не мала ніякого конкретного договору з мазепинцями, навіть обміну інформацією про погодження дій. Хоча Карл XII і знав через Лещинського про наміри І. Мазепи порвати з Москвою⁴³, все ж виявив пасивність у встановленні з ним прямого контакту⁴⁴, що змусило обережного гетьмана, особливо через донос В. Кочубея, просочування інформації з оточення польського короля, взагалі припинити всілякі потаємні спроби з'ясувати плани передбачуваних союзників, вести з ними переговори. У вересні 1708 р. у листі до Карла XII Лещинський навіть бере до уваги можливість виступу гетьмана з козацьким військом проти них⁴⁵.

Не випадково, дізнавшись про те, що Карл XII повернув в Україну, Мазепа запально вигукнув у колі своїх наближених: «Диявол его сюда несет! Все мои интереса превратит, и войска великороссийские за собою внутрь Украины впровадит на последнюю оной руину и нашу погибель!»⁴⁶. Вимушеним таке рішення було і для Карла XII, який планував йти прямо на Москву⁴⁷. Через випалені російською армією території шведське військо опинилося у безвиході – почався голод. 11 вересня 1708 р. біля села Старищі Карл XII, який зазвичай не радився з найближчим оточенням, здивував підлеглих запитанням: куди йти?

«Король одного разу увійшов в мою палатку і сказав, щоб я порадив йому, яким би чином посунути далі армію, – написав у своїх спогадах генерал-квартирмейстер А. Гілленкрот. – Я відповів: «Не знаючи плану вашої величності і накресленої вами дороги, я не можу повідомити і своєї думки». Король відповів, що у нього немає жодного плану»⁴⁸.

За порадою А. Гілленкрота військо повернуло у Сіверський край. Маємо ще одне важливе свідчення про відсутність договору, так гучно «розрекламованого» Петром І. Головний королівський міністр граф К. Піппер, який потрапив у полон після Полтави, у своїх записках розповідав, як його допитував сам цар. «...Запитав мене Й.Ц.В.*, чи не Мазепа дав причину для того, щоб ми завернули наш марш і пішли дорогою на Україну, – читаємо у його спогадах. – Я запевнив, що ми з ним не мали ніякої, ані найменшої переписки до того часу, як ми прийшли так далеко в Україну, що Й.К.В. стояв йому майже над карком... і він піддався Й.К.В. Цар: «То ви хіба через поляків дістали від нього реквізицію, щоб іти на Україну». Я: «Ні, се ще менше: Мазепа був нам цілком незнаний до тої хвили, коли він при названій місцевості прислав нам свого посла і через нього предложив Й.К.В., що хоче піддатися Й.К.В.»⁴⁹.

Секретар похідної канцелярії Карла XII Йозеф Цедергельм у листі до брата від 10 листопада 1708 р. докладно оповідав про перехід «полководця Івана Мазепи»⁵⁰ на бік шведів, появу перед цим його посланця І. Бистрицького «просити... протекції»⁵¹ і що у зв'язку з цим, ще перед зустріччю з гетьманом,

* Його Царська Величність.

«виставлено було пропозицію *виробити такі умови*, щоб обидва (народи) могли знайти в них свою вигоду»⁵². У цьому зв'язку твердження про те, що на початку* 1708 р. укладено таємний договір⁵³ між гетьманом і противниками Москви, не відповідає дійсності.

Коли шведи повернули в Україну, полковники миргородський, прилуцький і лубенський, генеральний обозний Ломиковський, як свідчить П. Орлик, нетерпляче звернулись до Мазепи з проханням, щоб «немедленно до короля шведского посылал с прошением о протекцию и старался с ним злучится при границах, чтоб не допустить войск великороссийских в Украину»⁵⁴.

Гетьман на підтвердження того, що він ще раніше думав про них і долю України, показав їм майже дев'ятимісячної давності універсал С.Лещинського. Зрозуміло, він не був договірним документом, як його намагаються подати В. Дядиченко, В. Шутой та інші історики. Різка мова гетьмана у тій ситуації («Я по милости Божой маю розум един, ниже вы все») та гнів вказують на одне: він вагався, бо серцем відчував, як несприятливо складаються обставини для України і чим може закінчитися раптовий, непередбачуваний перехід до Карла XII з малим військом, розкиданим по різних теренах (зазначимо, що з 11 городових полків за межами Гетьманщини в розташуванні російської армії було 8). Тому він прагнув пригасити азарт полковників, які на ці обставини не зважали і вимагали рішучих дій.

Звинувачення його у цьому зв'язку в політичному авантюризмі, «керуванні власними мотивами»⁵⁶, як це робить шведський історик А. Єнсен у дослідженні «Мазепа» (1909), цілком безпідставні. Тверезо мислячий політик Мазепа бачив, що поворот шведського війська в Україну несе таку ж руїну, як перед тим і в Білорусії. Задля перемоги російське військо випалювало нещадно села, залишаючи ворогам пустелю.

Для історії залишилось чимало жорстоких наказів Петра I. Так, 5 вересня 1708 р. він у своїй депеші К. Боуру вимагав: «Первое, что все (как уже и прежде указ вам дан) перед неприятелем жег, не щадя отнюдь ничего, (а именно знатных мест)»⁵⁷. Цього дня подібну вказівку отримав Б. Шереметьєв: «Изволь отписать к Аларту, чтоб когда станет отступать, то б все строения везде жег, город и деревни, и для того б в городе дал знать наперед жителям, чтоб убрались, также в своей дивизии чинить изволь»⁵⁸.

Палії Білорусії один за одним доповідали про свої «подвиги». Так, Ф. Бартенєв 10 вересня інформував царя: «А от Могилева по дороге деревни

* М. Андрусяк у відомій статті «Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII»(1933), посилаючись на Сараува (Chr. v Sarauw: Die Feldzuge Karl' s XII, ст. 238) пише, що «в початках 1708 р. уповноважений Мазепи якийсь сербський чи болгарський архієпископ-вигнанець заключив у Сморгонах такий союз із Карлом XII і Станіславом». Водночас дослідник зауважує: «Джерело Сараува про те, що цей договір заключено в Сморгонах, мені невідоме». З'ясовано, що в цьому містечку Карл XII мав квартиру з 19 лютого по 26 березня. Сумнівне повідомлення стосується, очевидно, лише чергового прибуття вістунів від Мазепи з підтвердженням намірів гетьмана порвати з Москвою.

и местечка Дрыбин и Горы все попалили»⁵⁹. Згадуваний Р. Боур хвалькувато зазначав: «Где обретание мое было, то все выжег»⁶⁰. Це була тактика випаленої землі. Швед Нейман, який потрапив 17 вересня 1708 р. у полон, свідчив, що у шведській армії почався голод, бо, війська «шли по местам горелым»⁶¹. Радянські історики ці зlodіяння оцінили-оформили як «народну війну»⁶². Згадуваний уже В. Дядиченко у праці «Полтавська битва» писав: «На шляху просування по території Білорусії шведська армія скрізь зустрічала спустошені села. Населення, ненавидячи загарбників, не хотіло (?) залишити ворогові не тільки харчів, а навіть будівель»⁶³.

Петро I подібним же варварським чином почав діяти і на Гетьманщині. Ще 9 серпня 1708 р. він надіслав указ Миколі Інфлянту: «Ежели же неприятель пойдет на Украину, тогда иттить у оного передом и везде провиант и фураж, также хлеб стоячий и в гумнах или в житницах по деревням (кроме только городов), Полской и свой жечь не жалея и строения перед оным и по бокам, также портить, леса зарубать и на больших переправах держать по возможности. Все мельници також жечь, а жителей всех висилать в леса с пожитками и скотом в леса... А ежели где поупрямитца вытить в леса, то и деревни жечь. (...) Також те деревни, из которых повезут, жечь же»⁶⁴.

Першими запалали села Стародубщини. Як повідомляв 12 жовтня 1708 р. Ф. Бартенєв, «деревни и мельници кругом неприятеля все палили»⁶⁵. Побачивши це, козаки з українських полків, відряджених Мазепою для спільних дій разом із російською армією, почали масово дезертирувати. Вони принесли у села та містечка панічні настрої: адже той вогонь, який уже закурів на Стародубщині, чекав і їхні домівки.

Це поклато край Мазепиним ваганням. Гетьман вирішив стати не на оборону Петра I, а свого краю, і передусім від безжальної московської тиранії – тактики випаленої землі. Його несподіваний перехід на бік Карла XII змінив перевірену в Білорусії тактику Петра I. Цар відразу відмовився від випалювання сіл, містечок і став заgravати з населенням, шукати в ньому опору.

Секретар похідної канцелярії Карла XII Й.Цедергельм у листі на батьківщині зворушливо оповів про те, як один козак, зустрівши шведів, дуже зрадив, що військо Карла XII, як йому пояснили, не дозволить палити Петру I в його країні і сам висловився, що шведам треба йти на москалів і не жаліти ані їхніх мастків, ані їхніх хат⁶⁶.

Учасник походу Д. Крман, хоч і не був свідком переходу I. Мазепи на бік Карла XII, все ж переказав у своєму щоденнику дуже важливі деталі, які довідався від поінформованих козацьких старшин, про причини появи у шведському таборі мазепинців: «Скликавши між тим приблизно тридцять надійніших полковників (йдеться про старшин. – Авт.), він (гетьман. – Авт.) у них запитав: що треба робити і до кого хочуть вони приєднатися? Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату, відторгнув перед трьома роками три полки, які були до Козакії приєднані з Воротинського воєводства. Навпаки — від шведського короля, що перебуває

вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карл ретельно дотримує своє королівське слово, їх не хотітиме залишити, оскільки приймуть його зверхність. Він дотепер постійно перемагає, а він – Мазепа – є вже на порозі смерті, але хоче всі свої сили і всю свою кров пожертвувати на спасіння своєї Козакії. Після цього всі з великою відповідальністю приєдналися до волі свого воєводи і, склавши присягу мовчання, відійшли»⁶⁷.

Союзницький договір між Україною і Швецією був укладений дещо пізніше в Гірках на Новгород-Сіверщині. Оригінали його не збереглися. До нас дійшли лише копії договірних статей 1710–1711 рр.⁶⁸, а також рукопис П. Орлика «Вивід прав України», знайдений істориком Ільком Борщакком і опублікований 1925 року у Львові. У ньому також вміщено текст угоди між Україною і Карлом XII:

«1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, Стани України захищають всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й.К.В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч»⁶⁹.

За всіма ознаками, це є справжній документ, який був вироблений 29–30 жовтня 1708 р. в Гірках, а не в Бахмачі, як стверджує В. Шевчук⁷⁰. 30 жовтня І. Мазепа писав у листі І. Скоропадському, що у Гірках Карл XII «нас утвердив і упевняв своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією»⁷¹. В угоді, зокрема, зазначалося: «Для більшого забезпечення

* Асекурація – зобов'язання, гарантія

як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурич, Полтаву, Гадяч»⁷². Мазепа 30 жовтня послав І. Скоропадському наказ здати шведам Стародуб, винищити московський гарнізон (цей лист, на жаль, був перехоплений росіянами. – Авт.). Новгород–Сіверський вже був захоплений ворогами, а відтак сотенне містечко не згадується в угоді. Батурич ще був не спалений – тому це цілком відповідало реаліям кінця жовтня. Крім цього, у договорі гетьман називається «Іван Мазепа, законний князь України», що підтверджувало новий статус керманіча Гетьманщини. Зазначимо при цьому, що Петро І, вдаючись у маніфестах до наклепів щодо «измінника», разом з тим добре знав його наміри. Про це красномовно свідчить, зокрема, «Щоденник військових дій російської армії під Полтавою»(1709)⁷³:

«Июня 26. (...)

По прибытии к дивизии Галартовой, повелел (Петро І. – Авт.) призвать полковников от полков и изволил говорить: «Король Карл и самозванец Лещинской привлекли к воле своей вора изменника второго иуду гетмана Мазепу, которые клятвами обязались между собою отторгнуть от России народы малороссийские и учинить княжество особое под властью его вора и изменника Мазепы, в котором ему быть великим князем и иметь у себя во владении казаков Донских и Запорожских и Волынь и все роды казакские, которые на сей стороне Волги».

Подібного плану є підтвердження полковника Гната Галагана. 1745 року з ним бачився Олександр Рігельман, автор «Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі». Історик записав його спогад про події 1708 р. Г. Галаган оповів про причини переходу Мазепи на бік шведів, мовляв, «он предался уже королю с тем, чтоб отбыть нам от России и быть под мазепиным управлением, от всех монархов вольным...»⁷⁴.

Відголосок згаданого договору зустрічаємо у російських джерелах, опублікованих Д. Бутурліним 1821 року: «Гетьман Мазепа зобов'язується прийняти його величність короля шведського в Сіверську область, у якій він є головним начальником, і передати йому Стародуб, Новгород–Сіверський, Мглин, Брянськ та інші всі фортеці сіверські»⁷⁵.

Р. Млиновецький вважає, що 1708 року «старшина була безперечно не втаємничена в те, як стояла справа», а тому згадана «угода стала пізніше відомою»⁷⁶ Орликові. Насправді це не так.

Ще під час Бендерської комісії 1709 року наближені гетьмана у листі до Карла XII писали: «Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. королівського маєстату зневолило ясновельм. гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський *нарід скинув московське ярмо й був вільний*»⁷⁷. Саме незалежність України як головна умова – така основа військового союзу мазепинців та шведів.

Про це йдеться і в маніфесті Карла XII до українського народу від 16 грудня: «Мы прото разсуждаючи: едно несчастливой стан народу малороссийскаго, якого крови царь до безбожной войны сей употреблял, другое прошение выше-

реченого гетмана будучи улаганы, постановилисмо не токмо все насильство од иных воздержати, который спокойне против нас и войск наших будут поступовати леч гетмана, Войско Запорожское и народ малороссійскій в оборону нашу принятьи, яко теж публичным сим Универсалом же принялисмо оглашаем, з тым намереніем яко его и их от неправого и непріязного московского панованія, при помощи Божой, боронити хочем и поты охраняти и защищати обещаем, пока утесненный народ, низгвершій, отвергшій ярмо московское *до давных своих не приидет вольностей*⁷⁸.

У присязі гетьмана, цитованій на Бендерській комісії, говориться про те, що він мав за свій «обов'язок із своєї синівської любови до цієї отчизни, мати нашої, і з повинності свого гетьманського уряду проти ворогів москалів *за добро отчизни в обороні законів і свобод повстати, усіма способами й засобами боронитися та з'єднаними силами св. королівського маєстату Швеції й Запорозького Війська, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя й останньої краплі крові, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша малоросійська отчизна й запорозьке військо від деспотичного московського ярма й наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану*⁷⁹.

Разом з тим старшини розпитували у Бендерах Карла XII не про умови договору. У зверненні до шведського короля вони писали, що «досьогодні невідомі нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність запорозького війська? Тому Запорозьке Військо звертається з проханням до св. королівського маєстату виявити йому наміри згаданого нашого гетьмана щодо нього, якщо він виявив їх св. королівському маєстатові й щодо них запевнив його королівський маєстат»⁸⁰.

Як бачимо, йдеться насамперед лише про можливі плани Мазепи щодо устрою незалежної, звільненої України. Під час невдалої війни розмов про це, очевидно, в його найближчому оточенні ще не було. Тоді вирішувалось найпекучіше: здобуття свободи. На жаль, Мазепа не дожив до того дня, коли його одностумці склали першу Конституцію України, документ, за яким мав жити український народ у незалежній країні.

Отже, наведені вище джерела, факти дають підставу зробити висновок про те, що мазепинці на чолі зі своїм керманичем прагнули з допомогою шведів здобути волю Гетьманщині. Протекторат Швеції мав лише оборонне значення у період військових дій проти Росії. Українська верхівка у 1708–1709 рр. з-поміж різних варіантів шляхів подолання московської залежності вибрала той, який не змінював володаря автономії, а давав можливість розвитку, творення власної держави.

¹ Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 96.

- ² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С. 411.
- ³ Устрялов Н. Г. Русская история до 1855 года в двух частях. – Петрозаводск, 1997. – С. 476–477.
- ⁴ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – Книга VIII. – Т. 15. – С. 210–252.
- ⁵ Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – С. 232–261.
- ⁶ Грушевський М. Шведсько-український союз. 1708 р. // Записки наукового товариства ім.Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1909. – Т.92. – С.7–20.
- ⁷ Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т.П. – С. 144–145.
- ⁸ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Україна, 2003. – С. 153–162.
- ⁹ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 31.
- ¹⁰ Договор, заключенный между Королем Польским и Мазепою //Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. – СПб., 1821. – Т.3. – Ч.1.– С.50.
- ¹¹ Шутой В. Измена Мазепы // Исторические записки. – 1950. – Т. 31. – С. 168.
- ¹² Мацьків Т. Студія про мазепинців // Український історик. – 1983. – № 2–4. – С. 171–174.
- ¹³ Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. – 1933. – Т. 152. – С. 35–61.
- ¹⁴ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1960. – С. 276.
- ¹⁵ Лист гетьмана І. Мазепи до цісаря Йосифа I // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 14–15.
- ¹⁶ 1707. – Лист гетьмана І. Мазепи до цісаря Йосифа I // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах/ Упоряд. С. Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 227.
- ¹⁷ 1708, квітень. Донос В. Кочубея царю на гетьмана І. Мазепу по статтях // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 380.
- ¹⁸ Дядиченко В. До критики буржуазно-націоналістичних перекирчувань історії України періоду Північної війни // 250 років Полтавської битви. 1709–1959. 36. ст. – К., 1959. – С. 40.
- ¹⁹ Мацьків Т. Мазепа – творець українсько-шведського союзу // Мазепа. – К., 1993. – С. 215.
- ²⁰ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – Москва, 1842. – Т. 3. – С. 114.
- ²¹ Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992. – С. 264.
- ²² Павленко С. Міф про Мазепу / Літературний Чернігів. – 1993. – №1. – С.71
- ²³ Там само.
- ²⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.–Л., 1948. – Т. 8.– Вып. 1. – С. 242.
- ²⁵ Там само
- ²⁶ Млиновецький Р. Історія українського народу. – Мюнхен, 1953. – С. 241; Манифест Карла XII / Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (Далі – Чтения ОИДР). – 1859. – Кн. 1. – С. 210.
- ²⁷ Манифест Петра I от 21 января 1709 г. // Там само. – С.195.

- ²⁸ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. – 1862. – № 10. – Исторические акты. – С. 15.
- ²⁹ Там само. – С. 16.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. – С. 14
- ³² Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т.2. – С.7.; Прицак Л. Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська // Там само. – С. 102–117.
- ³³ Мацьків Т. Студія про Мазепинців. – С. 174.
- ³⁴ Холмський І. Історія України. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1949. – С. 254.
- ³⁵ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 13.
- ³⁶ Чтения ОИДР. – 1859. – Кн. 1. – С. 101
- ³⁷ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С.146–147.
- ³⁸ Крупницький Б. Плани Мазепа в зв'язку з планами Карла XII перед українським походом шведів // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 2. – С. 103.
- ³⁹ Чтения ОИДР. – 1859. – Кн. 1. – С. 102.
- ⁴⁰ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 15.
- ⁴¹ Там само. – С.18.
- ⁴² Костомаров Н. Мазепа. – С. 204.
- ⁴³ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – С. 147.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Млиновецький Р. Історія українського народу. – С. 226; Андрусак М. Зв'язки Мазепа з Станіславом Лещинським і Карлом XII. – С. 12; Труды императорского русского военно-исторического общества. – Спб., 1909. – Т. 1. (Документы Северной войны. Полтавский период). – С. 210–211.
- ⁴⁶ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 22
- ⁴⁷ Стилле А. Карл XI как стратег и тактик в 1707–1709 г. – СПб., 1912. – С. 21.
- ⁴⁸ Гилленкрок А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. // Военный журнал. – 1844. – № 6. – С. 38.
- ⁴⁹ Томашівський С. Из записок каролинців про 1708/9 р. // Записки НТШ. – 1909. – Т. ХСІІ. – Кн. VI. – С. 70.
- ⁵⁰ Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. – С. 6.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. – С. 7.
- ⁵³ Пінчук С. Іван Мазепа // Українське слово. – 1994. – 24 листопада. – С. 13; Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. – Київ, 1992. – С. 42; Андрусак М. Зв'язки Мазепа з Станіславом Лещинським і Карлом XII. – С. 12; Іванченко Р. Історія без міфів. – К.: Український письменник, 1996. – С.138.
- ⁵⁴ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 22.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Єнсен А. Мазепа. – К.: Радянський письменник, 1992. – С. 92.
- ⁵⁷ Павленко С. Петро I та «народна війна» у 1708 році // Україна і Росія. – Чернігів, 1994. – С. 49.
- ⁵⁸ Там само.

- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Труды императорского русского военно-исторического общества. – СПб., 1909. – Т.1. – С.149–150.
- ⁶² Сапухін П. Події російсько-шведської війни 1708–1709 років на території Сумщини. – Суми, 1958. – С. 6.
- ⁶³ Дядиченко В. Полтавська битва. – К., 1959. – С. 13–14.
- ⁶⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.8. – Вып.1. – С. 72.
- ⁶⁵ Вернигора П. Военное творчество народных масс. – М., 1961. – С.297.
- ⁶⁶ Крупницький Б. Шведи і населення на Україні в 1708–1709 рр. // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т.2. –С.14.
- ⁶⁷ **Крман Д.** Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) – К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С. 38
- ⁶⁸ Брайчевський М. Правда і вигадки // Україна. – 1990. – № 6.
- ⁶⁹ Гетьман Пилип Орлик. «Вивід прав України» // Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – Київ, 1993. – С. 274; Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори. – К.: МАУП, 2006. – С. 136.
- ⁷⁰ Шевчук В. Визвольна акція Івана Мазепи та його система державотворення // Розбудова держави. – 1993. – № 2. – С. 45.
- ⁷¹ Лист до стародубського полковника Івана Скоропадського // Іван Мазепа. – К., 1992. – С. 128–129.
- ⁷² Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 46.
- ⁷³ Щоденник військових дій російської армії під Полтавою (1709 р.) / Публікація В. В. Панашенко //Укр. іст. журн. – 1991. – №№ 2/3.; Труды императорского Русского Военно-исторического общества. – Т. 3. – Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 г.). – СПб., 1909. – С. 279 – 315.
- ⁷⁴ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – С. 548.
- ⁷⁵ Бутурлин Д. Указ.соч. – С. 48.
- ⁷⁶ Млиновецький Р. Історія українського народу. – С. 227.
- ⁷⁷ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи / Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т.2. –С. 115.
- ⁷⁸ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 679.
- ⁷⁹ Там само. – С. 123.
- ⁸⁰ Там само. – С. 115.